

א. חידושי לשון

כל הבא לכתוב על חידושי לשון של ח"נ ביאליק חייב — בראש ובראשונה — לתת את דעתו על דברי המשורר עצמו באותה פרשה סבוכה וחשיבה בהחייאת הלשון. לאושרנו נזקק פעם ביאליק — בתגובה על שאלת הסופר, המורה והבלשן דניאל פרסקי — לבעיה זו, וביררה מצדי צדדים. באותה תשובה (נתפרסמה לראשונה ב"הדואר", תרצ"ד, גיליון ל"ז) הוא כותב: "המלים החדשות שמצאת במעשי ידי — לא חידשתין בכונה לשמן, אלא הן נתחדשו לי מאליהן, בתוך כתיבה, ולצורך". ביאליק מפרט שם מלים, כמו סוכך וחגובה, ויש לציין, כי רוב חידושי ביאליק אינם ניכרים כמחודשים; להפך, לקורא — או לשומע — יש הרגשה, כאילו נמצאת המלה באחד המדרשים או באיזה ספר עתיק אחר. כשחידש ביאליק, למשל, את הפועל רשרש, נתפשטה המלה מהד מאוד בין הסופרים, והכול התחילו להשתמש בה; אולם רבים בטוחים היו, כי זאת היא מלה "עתיקה", מדרשית או תלמודית.

לאמתו של דבר היה ביאליק משתמש, עד כמה שאפשר, מלחדש מלים; ובשעת ההכרח היה משקיע אותן תחילה במעשי ידיהם של אחרים שערך ותיקן — כעורך "השלוח" והוצאת "מוריה" — או בספרים שתרגם מלשונות

לעז. בכל זאת עשיר יכולו של המשורר גם בזה התחום של יצירה. מצוי בדינו מילון שלם, "מילון חידושי חיים נחמן ביאליק" מאת יצחק אבינרי. וכאן נעמיד את הקורא רק על כמה מחידושו המוצלחים של ביאליק, שנתקבלו בציבור ונבלעו בדם הלשון, וכך הפכו למטבעות-ביטוי במחזור הדיבור החי של לשוננו.

פעלים:

מלבד החידוש רשרש ושם הפעולה רשרוש, מן הראוי להוכיר את הפעלים הבאים:

אָנַפֶּף — דבר "דרך האף", באידיש "פאנפען"; כך הוא כותב בסיפורו "מאחורי הגדר": "מאנפף ושואל: מבקש אתה אנשה?" (כלומר: "מבקש אתה אישה").

פָּחַם — להסיר את הפחם או את האפר מראש הסיגרה. כך מצינו בסיפורו "סוחר": "פיחם את ראש הפפירוסא". והרי זה חידוש, שראוי להשתמש בו ולתת לו מהלכים בציבור הרחב. יש להעיר, כי בשרשים ידועים מראה בניין פיעל על שלילת הפעולה המובעת בבניין קל; כגון: לסקול באבנים, ואילו: לסקל את הגינה מאבנים.

שמות:

אָפּלוּלִית — אפלה קלה; כגון בסיפורו "ספיח": "האפלוּלִית תחת המיטה".

גִּלְלִית — חיפשית המאירה בלילה או במקום חושך; ויש קוראים לה (לפי לשון חז"ל) "גזמרת לילה".

הָיִי — במוכּן של אורח חיים מסוים; כך כותב ביאליק במאמרו על "מנדלי ושלושת הכרכים": "הוּ, תיאור חיים".

ריבוי זוגי לשמות:

בְּבוֹתַיִם — שתי בובות; כך בשירי לילדים „בבות
שתיים, בְּבוֹתַיִם“. ריבוי זוגי זה הוא על דרך חומותים שבמקרא.
יְדוֹתַיִם — שתי ידות; כך באגדת שלושה וארבעה
(פרק י"ד): „ספל כסף בן ידותים“.

לְסֵרֻתַיִם — שתי ליטרות, מובא בתרגומו ל„דון
קישוט“: „לטרותים דונג“.

פְּרוֹטוֹתַיִם — שתי פרוטות, מובא גם כן בתרגום הנ"ל:
„נעריך את המכה האחת בפרוטותים“. הרי זה חידוש מבחינת
יפי הלשון וערב הוא לאוזן. ישמיע נא כל קורא באוזניו
את הצורות המקבילות הרגילות, כגון בְּבִתַיִם, לִיטְרָתַיִם (בקמץ
תחת הב' והר') — ואז יעמוד על ההבדל הרב, מבחינת יפי
הצלצול, בין שתי הצורות המקבילות האלה.
ת א ר י מ :

אֶפְלוֹלִי — אפל במקצת, כמו שהוא כותב בסיפורו
„מאחורי הגדר“: „בחלל האפלוֹלִי“.

זַהְרָרִי — מעץ צבע אדמדם, בסיפור הנ"ל: „עלטה
נוגה וזהרורית“.

זַהְרָרִי — קטן ביותר: „שני גפרורים, דקי
קנים וזעזעורים“ (שירים ופזמונות לילדים).

שְׁמֻנִי — שמן במקצת; מובא בתרגומו ל„דון קישוט“:
„רוק יבש ושמנוני“. תארים אלה הם על משקל גבנוני,
לבנוני ועוד. ואף הם נעימים לאוזן וברורים להבנה; שלא
כתואר בעל סיומת יו"ד בלבד, כגון חלבי, בשרי, שבו קשה
להבחין, אם הכוונה לתואר (מאכל של חלב) או לשם עם

כינוי הקניין בגוף ראשון: (החלב שלי, הבשר שלי).

כמו כן מן העניין להעיר על החידוש:

אֶן־רִי — כעין האוויר: „אנחה אורירית“ (שירתנו הצעירה). שם תואר זה נשקל על משקל חכלילי; ובימינו נבנה בדרך זו הפועל אוורר, כגון: לאוורר את החדר. צירופים:

אם ראינו, כי ביאליק לא היה להוט כלל אחר חידוש מלים — במה היה ממלא אפוא את החסר לו בלשון? אף על זה מוצאים אנו תשובה, באיגרתו הנ"ל לד' פרסקי: „אולם כל זה אמור בחידושי מלים; חשובים מהם הרבה לאין ערוך — צירופים חדשים של מלים ישנות, ואלה משוקעים לרוב בכתביו... פוק דוק ותשכח“. ואכן נמצאים בכתביו הרבה צירופי לשון, שמקצת מהם נזכיר כאן.

חֲתִימַת־דָּשָׁא — על דרך צירוף-המלים שבתלמוד חתימת זקן: „וחתימת-דשא אין ואין אמת צל ואין גיד חיים“ (מגילת האש, פרק ד').

נְבוֹאֵת־לֵב — במובן של אינסטינקט או אינטואיציה; כך אנו קוראים ב„החצוצרה נתביישה“ (פרק ג'): „העגלה והכרכרה עברו זו על פני זו בחפזון, והיושבים בשתייהן, כמו על-פי נבואת-לב אחת, הפכו כולם כאחד את ראשם לאחוריהם והביטו אלה אחרי אלה“.

מְרָאוֹת־שְׁתִיָּה — על דרך אבן-שתייה, שעליה נבנה בית המקדש; וכך כותב המשורר בפרק הראשון של „ספיח“: „על יריעה זאת שכולה תכלת רקיע וירק דשא רקומים עתה לפני כל מראות עולמי... הם הם מראות שתיה לנפשי“;

וביאליק בעצמו מפרש: "צורות יסוד שנתנו לי משמים חנם".
 פְּלֶאֶתֶר־אֶצְבַּע — כך בסיפורו "הסוחר": "ופיחם את
 ראש הפפירוסא כלאחר־אצבע".

פְּלֶאֶתֶר־אֶזֶן — מובא ב"ספיח" (פרק שלישי): "בגופו
 של דבר אין תורתם נכנסת ללבי אלא כלאחר־אחן דרך
 הפאה השמאלית". צירופים אלה הם על דרך הצירוף התלמודי:
 כלאחר־יד.

פְּלֶג־קֹפֶסָא — בסיפור הנ"ל בפרק החמישי: "הכינותי
 לי... כלים מכלים שונים: צלוחית מחוסרת צואר... קדירה
 סדוקה ששורין בה את הטיט, פלג קופסא של ר' מאיר בעל
 הנס"; וכיוצא בו:

פְּלֶג־לְשׁוֹן — במאמרו "חבלי לשון", הוא כותב: "כל
 זמן שאנו רואים את לשוננו כפלג לשון, ובתוך הכתב אין לה
 אלא ד' אמות של יהדות". צירופים אלה גם על דרך הכתוב
 בדניאל (י', כ"ח) פלג עֶדֶן, ובמשנה פלג־מנחה (ברכות ד', א);
 וכן רווח הצירוף: פלג־גוף על אדם, שאין לו בן־זוג בחיים.
 שְׁלִפְי־מְלַחְמָה — סוף המלחמה. מובא בסיפורו "איש
 הסיפון": "מפני המהומות שבאותם הימים — ימי שלפי מלחמה
 וחילופי שלטונות"; ע"ד הצירוף שלפי השמד שבתלמוד;
 וכיוצא בו:

שְׁלִפְי־רְפוּי — Nachkur בגרמנית; חידוש זה יוצא
 מתוך איגרתו של ביאליק ליעקב פיכמן, כמו שמובא במפורש
 בספרו של פיכמן "סופרים בחייהם" (ספריית רימון תש"ב,
 עמ' 39): "את רוב ימי הקיץ של שנת תרפ"ג בילה אצד־העם
 ומשפחתו במקום המרפא נוהיים, ואחר־כך לשם שלפי ריפוי

בהומבורג שליד פרנקפורט" (הביטוי שלפי ריפוי מסומן
בכוכב, ובהערה נאמר: "נאכקור" לפי ביטוי של ביאליק
ז"ל באחד ממכתביו אליי).

שְׁלִיחַ - לֵב - במקביל לצירוף שליח ציבור; במסתו
"שירתנו הצעירה" כתב ביאליק: לא כשלוחי ציבור הם
עולים לדוכן אלא כשלוחי לבס".